

УДК 347.2/.3

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.10>**Георгій Харченко,**

докт. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСНОВИ РЕЧОВОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

У статті досліджені особливості змісту та структури книги третьої Цивільного кодексу України, присвяченої речовим правам. Зазначено про доцільність підвищення юридичної техніки викладення правових норм з речового права, приділення більшої уваги основам цієї підгалузі цивільного права України з відходом від дихотомії системи речових прав у законодавстві.

Ключові слова: речові права, право власності, речові права на чуже майно, загальні положення про речові права.

Постановка проблеми. Упродовж 1990-х та 2000-х років вінцем зусиль вітчизняної цивілістики у реформуванні цивільного права України стало прийняття в 2003 році нового і нині чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [1]. Поряд із Земельним, Сімейним та Господарським кодексами України він став потужним поштовхом для розвитку української приватноправової доктрини.

Прийняття ЦКУ, зазначає Н. Кузнецова, було процесом складним, суперечливим і не до кінця послідовним, проте в цілому не можна не сказати про те, що цей Кодекс закріпив основні засади приватноправового регулювання особистих і майнових відносин і створив підґрунтя для подальшого розвитку цивільного законодавства на принципово оновленій основі [2, с. 9–10].

Під час підготовки проекту ЦКУ, як вказує Є. Харитонов, постала проблема вибору напрямів та зразків для наслідування. Підходи до неї визначилися ще на початку роботи над проектом. Зокрема, зазначалося, що сучасна правова система України є ближчою до романо-германської, хоч і має низку істотних відмінностей від неї. Останнім часом посилюється процес запозичення елементів із англо-саксонського права, пов'язаний з об'єктивними закономірностями зближення суспільно-політичних національних систем на європейському континенті (Ю. Шемшученко). Слушно підкреслювалося, що чинні цивільні кодекси західних держав мають бути в полі зору авторів нового ЦКУ з тим, щоб використати все те цінне, що увійшло в золотий фонд світової цивілістики (О. Бандурка, О. Пушкін, О. Скакун).

Багато цивілістів справедливо звертали увагу на доцільність використання

положень Основ цивільного законодавства 1991 р., котрі не набрали чинності, але стали вищим досягненням радянської цивілістики. При цьому наголошувалося, що йдеться не про сліпе копіювання, а про творче використання ідей і положень Основ цивільного законодавства з їх доробкою, уточненням, переусвідомленням і оновленням (Г. Матвеев, О. Підпригора).

Указувалося на доцільність використання ідей і модернізованих положень римського приватного права, що було «першоджерелом» багатьох західних кодифікацій, поєднаного з урахуванням специфіки цивілізаційного та історичного розвитку України і національних особливостей українського права (Є. Харитонов) [3, с. 58–59].

Мета статті. Отже, з огляду на наведене є очевидним, що розробники чинного ЦКУ в своїй роботі щиро прагнули відтворити у положеннях кодексу якомога більше наявного у світі позитивного досвіду розробки подібних нормативних актів. Певною мірою це завдання було виконано, однак зрозуміло, що меж досконалості немає, а тому нині, через п'ятнадцять років з моменту початку дії кодексу, видається доцільним ще раз критично проаналізувати окремі частини ЦКУ, зокрема книгу третю, присвячену речовим правам, зосередити свою увагу на підвищенні юридичної техніки в структуруванні та впорядкуванні відповідних правових норм (*мета статті*).

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти визначеної вище проблематики щодо змісту та структурування книги третьої ЦКУ в своїх працях висвітлювали різні науковці-правознавці, зокрема О. Дзера,

Н. Кузнецова, Р. Майданик, Є. Харитонов, Ю. Шемшученко та інші.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід відзначити, що після прийняття чинного ЦКУ істотні зміни відбулись за різними напрямками цивільно-правового регулювання, зокрема й у сфері речового права України. У ЦКУ дістав відображення прогресивний досвід передових країн світу з урахуванням власної специфіки історичного розвитку вітчизняного цивільного права. Так само, як і Німецьке цивільне уложення, кодекс структурно побудований за пандектною системою, яка передбачає, що першочергову увагу має бути приділено не лише систематизації правових норм, а й їх узагальненню, індуктивно виводячи в структурі кодифікованого нормативно-правового акта загальні положення, що, по суті, є узагальненим стислим викладом усіх характерних для тих чи інших правових явищ ознак.

Історично відомо, що пандектне вчення орієнтувалось здебільшого на «Пандекти» візантійського імператора Юстиніана як на такий витвір римської (візантійської) юриспруденції, де систематизація всіх правових здобутків римської школи права була представлена у найбільш повному та систематизованому вигляді. Пандектистам система цивільного права вбачалася переважно як «піраміда правових концепцій», чітко й органічно взаємопов'язаних між собою, де шляхом послідовного застосування індуктивного та дедуктивного методів одні правові явища (родові) виводилися з інших (видових), і навпаки.

З огляду на такий досвід можна було б сподіватись, що розробники чинного Цивільного кодексу України так само будуть послідовно дотримуватися такого підходу в кожній книзі Цивільного кодексу України. Проте з його аналізу бачимо, що у книзі третій ЦКУ, яка присвячена речовим правам, відсутня загальна частина щодо речових прав як таких. За кращий варіант у кодексі був взятий інший підхід, коли окремо прописані загальні положення про право власності та загальні положення про речові права на чуже майно. Однак проблема полягає у тому, що загальні положення про речові права на чуже майно у ЦКУ насправді мають лише символічне значення, оскільки включають у себе тільки дві статті (ст.ст. 395–396 ЦКУ). Перша визначає перелік видів речових прав на чуже майно, а в друга взагалі має бланкетний характер і стосується захисту обмежених речових прав за аналогією захисту права власності.

Отже, як і раніше, знову потрапили у ситуацію, коли правова категорія «речові права», по суті, посунута правом власності

на другий план, тобто видове явище підміняє собою родове, на що вказує, зокрема, й відсутність у книзі третій ЦКУ загальних положень про речові права.

Зрозуміло, що право власності як найбільш повний за змістом різновид речових прав не має підміняти собою суб'єктивне речове право як родову категорію. Термін «речове право» у його суб'єктивному значенні має бути абстрагований від будь-якого режиму присвоєння, інакше він втрачає своє родове значення і перестає виконувати кваліфікуючу функцію визначення суб'єктивного цивільного права як речового. Співвідношення категорій умовно має відбуватися за лінією теорії та практики. Поняття суб'єктивного речового права має передусім методологічне значення у праві, оскільки уможливує на практиці виявлення різних речово-правових режимів у вигляді окремих видів речових прав. Право власності разом з тим має насамперед практичний вимір, є тим речово-правовим режимом присвоєння, в якому потенціал суб'єктивного речового права розкривається найбільш повно, але не всебічно.

Відсутність у Цивільному кодексі України повноцінних загальних положень про речові права на чуже майно також має своє закономірне пояснення. Річ у тім, що в сучасних умовах законодавчого розширення систематики речових прав первісні межі, за яких правові категорії «речові права на чуже майно» або «обмежені речові права» історично виникли, об'єктивно розмиваються. Терміни «речові права на чуже майно» або «обмежені речові права» нині мають прикладне значення хіба що для правової науки, тоді як для правотворчої діяльності кожен різновид речових прав має виступати самостійною одиницею, під яку в законі слід прописувати окремий правовий режим панування над майном, а це зумовлює недоцільність класифікації речових прав у законодавстві, зокрема, їх поділу на право власності та речові права на чуже майно.

З цих позицій структурування книги третьої ЦКУ вбачається недосконалим, коли замість назви «Речове право» або принаймні «Речові права» використовується назва «Право власності та інші речові права», причому всі інші речові права зведені в одну групу – речові права на чуже майно.

Така дихотомія системи речових прав у законодавстві, коли праву власності протиставляються всі інші речові права, часто пояснюється тезою про те, що останні завжди є похідними від права власності [4, с. 21–22], однак такий висновок є передчасним, а тому і помилковим. Свого часу, зокрема в радянський період, система речових прав так

і вибудовувалася, що, зрештою, і призвело до того, що про речове право як таке не йшлося, все і вся починалося та закінчувалося правом власності. Відголоски тих настанов і досі розбурхують думки науковців, не дають їм змогу вийти в їх уявленнях за межі права власності, побачити більшу константу – речове право.

За своїм змістом всі речові права можуть бути виведені від права власності, однак це ще не означає, що вони існують у праві лише у нерозривному зв'язку з правом власності і ним повністю зумовлені. Поєднані між собою в межах однієї групи цивільних прав, кожне з них має свою автономію. Не було б права власності, було б щось інше. Так, скажімо, за особою, яка затримала бездоглядну домашню тварину, визнається право на час розшуку власника тварини залишити її у себе на утриманні та в користуванні (ч. 2 ст. 340 ЦКУ). Безхазяйна річ взагалі може не мати власника, спочатку вона перебуває у володінні і лише потім, можливо, перейде у власність. До речі, багато хто вважає, що саме з володіння все в речовому праві і розпочиналось – з нього зароджувалась систематика речових прав. У нашому житті все відбувається і розвивається за законами еволюції від простого до складного, і право в цьому процесі – не виняток.

Міф про цілковито похідний, тобто залежний від права власності характер усіх обмежених речових прав, появу якого можна було б частково «виправдати» особливостями історичного досвіду виникнення та становлення цих прав, насправді досить легко спростувати низкою умовиводів. Ю. Гамбаров щодо цього влучно підмітив, що ті, хто говорять про залежність сервітутів, тобто прав на чужі речі в інтерпретації правника, від власності, насправді враховують лише другий період розвитку сервітутного права, який відбувався в умовах цивільного буття, заснованого на праві власності [5, с. 350], проте нехтують першим етапом його становлення, що відбувався задовго до появи приватної власності в умовах осілого і сільськогосподарського побуту [5, с. 347]. У цей період, підкреслював науковець, люди задовольняли свої звичайні потреби, користуючись різними предметами навколишньої природи в таких формах, які аж ніяк не стосувалися власності хоча б тому, що остання ще не була відома для них. Навіщо, риторично запитував Ю. Гамбаров, кочовим племенам власність на землю, якщо вони постійно змінюють своє місцезнаходження, хоча до того ця земля була для них місцем для мисливства і пасовища [5, с. 347–348].

І справді, важко собі уявити, що ланцюжок прав власності на об'єкт у цивільному

обороті ніколи не переривається і не має тих часових проміжків, що визначаються відсутністю права власності на об'єкт. Якби справді все так і було, тоді навіщо прописувати в ЦКУ поняття безхазяйної речі як речі, власник якої не просто невідомий, але в окремих випадках взагалі не існує.

На помилковість тези про похідний від права власності характер усіх речових прав на чуже майно, яку, на жаль, і сьогодні поділяють багато хто з науковців, у тому числі й українських, вказують й інші положення чинного законодавства України, зокрема ч. 3 ст. 337 та ч. 2 ст. 340 ЦКУ.

Відсутність у книзі третій ЦКУ загальних положень про речові права, на жаль, позначилась і на недооцінці значення фіксації у законодавстві принципів речового права. Загальновідомо, що спеціальні цивільно-правові принципи на рівні підгалузей цивільного права та його інститутів можна скомпонувати у відповідних книгах, розділах та главах кодексу. Таке структурування та систематизація полегшують сприйняття змісту положень як самого цивільного законодавства в цілому, так і окремих його складників, зокрема речового права. Така юридична техніка, крім того, дає змогу зміцнити правовий каркас цивільного законодавства, посилити внутрішні взаємозв'язки між складниками всієї системи цивільного права, забезпечитися від можливої десинхронізації змісту окремих положень різних елементів всієї системи. Видається, що метод простої компіляції всіх цивільно-правових принципів в одній статті наразі не є тим способом, який би дав змогу вирішувати всі ці завдання найліпше. Приклад ЦКУ є яскравим підтвердженням цього. Зміст ст. 3 ЦКУ вказує лише на один принцип речового права, та й він стосується не стільки речового права як такого, скільки його інституту – права власності. Трохи більшим у цій статті є перелік принципів зобов'язального права. Сумніватися в тому, що принципи речового права не вичерпуються лише однією засадою, немає підстав. Книга третя ЦКУ «Право власності та інші речові права» насправді мало що додає до цього. Отже, в ЦКУ, як у кодифікованому акті, бракує принципів речових прав. Зважаючи на те значення, яке вони мають для права та життя кожної людини, така ситуація, на наш погляд, є неприпустимою і потребує виправлення.

Серед інших особливостей структури книги третьої ЦКУ слушно звернути увагу на ту обставину, що, на відміну від книги п'ятої кодексу «Зобов'язальне право», книга третя ЦКУ являє собою систему речових прав, а не систему правовідносин. За таким самим під-

ходом структуровані й норми кодексу книги другої «Особисті немайнові права фізичної особи» та книги четвертої «Право інтелектуальної власності», де йдеться також про окремі види абсолютних прав, а не правовідносин у цивільному праві України.

Доречно сказати, що полеміка навколо того, чи має система цивільного права вибудовуватися як система прав чи правовідносин, не є новою для правової науки. Суть спору, зазначав німецький правознавець Б. Віндшейд, полягає в тому, що має бути підставою природного зв'язку юридичних норм – зміст прав, що ними надаються, чи значення життєвих відносин, які цими нормами мають врегульовуватися. Зазначена дилема, на думку вченого, має вирішуватися на користь правовідносин. Аргументуючи свою позицію, він наводив, зокрема, приклад зі спадковим правом, особливості якого, як наголошувалося, визначаються не особливостями змісту прав, з якими спадкове право має справу, а свосерідністю відносин, що регулюються, тим, що в них йдеться про майно померлого.

На простій відмінності прав за їх змістом, продовжував Б. Віндшейд, не можна побудувати задовільної системи юридичних норм, предметом яких є майно живої особи. З цих позицій не можна було б систематично упорядкувати окремі зобов'язання, а володіння, яке зовсім не є правом на річ, а є лише юридичним відношенням до речі, потрібно було б на підставі такого підходу віднести до зобов'язального права чи до вчення про давність або включити його в загальну частину [6, с. 33].

У своїй аргументації, як бачимо, вчений наводив різні приклади, однак оминав суттєвих подробиць, зокрема, не пояснював, як він бачить виклад речового права в нормах кодифікованого акта з позиції речових правовідносин, а не суб'єктивних речових прав. Нагадаємо, що володіння він згадував не як право на річ, а як юридичне відношення до речі.

У його доводах тим часом усе стає зрозумілим у контексті особливості його позиції щодо розуміння того, чим взагалі може бути правовідношення. Власність і володіння, вказував правознавець, є правовідношенням, але не між особами, а між особою і річчю. Таким чином, модель, вибудована Б. Віндшейдом, так само, як і його аргументація цієї моделі, спрацьовує тільки тоді, коли розуміти правовідношення з тією «ясністю і визначеністю», з якою німецький правознавець закликав робити це всіх інших, тобто двояко, а не «односторонньо» – як відносини між особами і як відносини між особою та річчю [6, с. 83]. Такий підхід, до речі, і був сприйнятий у

Німецькому цивільному уложенні, зокрема у книзі третій, присвяченій речовому праву.

Видається, що праворозуміння суб'єктивного речового права як відносин між особами є помилковим, оскільки неминуче веде до ототожнення понять суб'єктивного права та правовідношення і, відповідно, нівелює відмінності між ними. Суб'єктивні права та правовідносини – це споріднені між собою категорії та правові елементи. Окремо вони не можуть існувати одні без одних. Для суб'єктивного права правовідношення – це те правове середовище, в якому воно може реалізовуватися та без якого його існування стає неможливим і втрачає будь-який практичний сенс. З іншого боку, спробуйте прибрати з правовідношення такий складник його структури, як суб'єктивне право, і зрозумієте, як це зруйнує саму конструкцію правовідношення. Така взаємозумовленість не є ототожнювальною для цих правових категорій, обидві породжені правом і кожна має своє самостійне призначення. Якщо спробувати повністю стати на позицію суб'єктно-суб'єктного підходу у визначенні дефініції суб'єктивного права, тобто бачити в суб'єктивному праві відносини між особами, то неминуче постане вибір – прибрати з права правовідносини чи суб'єктивні права, адже елементом правовідносин не можуть бути одні й ті самі відносини.

До того ж обов'язково слід брати до уваги, що речові права не слід прив'язувати виключно до абсолютних правовідносин, оскільки через абсолютний характер речових прав останні можуть реалізовуватися як у речових, так і у зобов'язальних правовідносинах (паралельно існуючи і в абсолютних правовідносинах), чому сприяє оборотоздатність їх об'єктів. Отже, такою властивістю речових прав і пояснюється те, чому книга третя ЦКУ «Право власності та інші речові права» має викладатися як система прав, а не правовідносин.

Висновки

Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що з позиції юридичної техніки узагальнення в Цивільному кодексі України має відбуватися на різних правових рівнях: галузевому, підгалузевому, рівні правового інституту тощо. Їх висновки не завжди можна беззастережно застосовувати до інших елементів системи, оскільки те, що вважається правильним для цілого, не завжди повністю прийнятне для окремих її одиниць. На кожному рівні такого узагальнення має бути підкреслена його специфіка. З одного боку, зазначаються певні особливості та відмінності відповідної одиниці системи права порівняно з більш

крупним її елементом, для якого загальна норма є спеціальною, а з іншого – знаходять те спільне, що поєднує дрібніші системні елементи з цим рівнем узагальнення.

Те, що індуктивно, через казуїстичну акумуляцію практичного матеріалу, виводиться як узагальнення у правотворчій діяльності, потім уже дедуктивно може використовуватися у правозастосовній практиці для вирішення конкретних спірних ситуацій. Такий симбіоз, взаємопов'язаний і водночас взаємозбагачуваний, виводить законодавство на зовсім інший рівень його досконалості, дає змогу послідовно самоудосконалювати право в постійних оборотах такого процесу. Завдяки цьому законодавець здатний не тільки виявляти свої власні помилки та оперативно їх усувати, а й відчувати пульс реального життя, а отже, віддзеркалювати його в правових нормах.

Застосування такого підходу в праві синхронізує і гармонізує всі рівні узагальнення, прибирає з нього ті неузгодженості, що привносять у право можливість подвійного розуміння різних правових явищ, можливе їх отождолення чи зведення одне з другим, тобто все те, що робить зміст правових норм менш чітким і зрозумілим.

З цих позицій структурування книги третьої ЦКУ видається недосконалим, коли замість назви «Речове право» або принаймні «Речові права» використовується назва «Право власності та інші речові права», причому всі інші речові права зведені в одну групу – речові права на чуже майно. За такого підходу і справді здається, що всі речові права нібито конкурують з правом власності і, як писав Я. Абрамов, є його альтернативою [7, с. 325]. У такому протиставленні навряд чи слід очікувати, що буде приділена достатня увага основам речового права у законодав-

стві. Визнаючи пріоритет права власності над іншими речовими правами, законодавець так само прописує й відповідні положення ЦКУ, де правове регулювання відносин з прив'язуванням до інших речових прав відбувається за залишковим принципом – є глава щодо захисту права власності, але немає глави щодо захисту речових прав, а гл. 31 «Право володіння чужим майном» взагалі складається аж з чотирьох статей. Отже, знову постає та сама і, на жаль, уже давня проблема вітчизняної цивілістики, коли правом власності, по суті, підмінюється все речове право. Штучне, на нашу думку, підтримання дихотомії систематики речових прав не відповідає ані самій природі цих прав, ані вимогам сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 03.06.2019).
2. Кузнєцова Н. Стан і тенденції розвитку цивілістичної науки в Україні. *Право України*. 2014. № 6. С. 9–14.
3. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України. Київ, 2007. 816 с.
4. Латыев А.Н. Вещные права в гражданском праве: понятие и особенности правового режима : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2004. 211 с.
5. Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Часть особенная. Вещное право. 1894–95. 487 с.
6. Виндшейд. Учебник пандектного права / пер. с нем., под ред. С.В. Пахмана. Санкт-Петербург, 1874. Т. 1: Общая часть. 358 с.
7. Абрамов Я.В. Сервітут у новому Цивільному кодексі та його аналіз з точки зору римського приватного права. *Наукові записки*. 2002. Т. 20. Спец. вип.: в 2 ч. Ч. 2. С. 325–328.

В статті досліджено особливості содержания і структури книги третьої Гражданського кодексу України, посвященої речовим правам. Зазначено цільовість підвищення юридическої техніки изложения правових норм о речовом праві, уделено більше уваги основам этой підотраслі гражданского права України с отходом от дихотомии системы вещных прав в законодательстве.

Ключевые слова: вещные права, право собственности, вещные права на чужое имущество, общие положения о вещных правах.

The article researches features of the content and structure of the third book of Civil Code of Ukraine, devoted to property rights. It is specified that the legal writing of rules on property rights should be improved as well as it is need to pay more attention to the basics of this sub-sector of civil law of Ukraine with a retreat from the dichotomy of the system of property rights in legislation.

Key words: property rights, right of ownership, real rights in relation to someone else's property, general provisions on property rights.